

خواب آشفته نفت از قرارداد دارس تا سقوط رضاشاه

حلقه اول

محمد علی موحد

تهران، زمستان ۱۳۹۷

۲۱	.....	۲۶
۲۲	.....	۲۶
۲۳	.....	۲۶
۲۴	.....	۲۶
۲۵	.....	۲۶
۲۶	.....	۲۶
۲۷	.....	۲۶
۲۸	.....	۲۶
۲۹	.....	۲۶
۳۰	.....	۲۶
۳۱	.....	۲۶
۳۲	.....	۲۶
۳۳	.....	۲۶
۳۴	.....	۲۶
۳۵	.....	۲۶
۳۶	.....	۲۶
۳۷	.....	۲۶
۳۸	.....	۲۶
۳۹	.....	۲۶
۴۰	.....	۲۶
۴۱	.....	۲۶
۴۲	.....	۲۶
۴۳	.....	۲۶
۴۴	.....	۲۶
۴۵	.....	۲۶
۴۶	.....	۲۶
۴۷	.....	۲۶
۴۸	.....	۲۶
۴۹	.....	۲۶
۵۰	.....	۲۶
۵۱	.....	۲۶
۵۲	.....	۲۶
۵۳	.....	۲۶
۵۴	.....	۲۶
۵۵	.....	۲۶
۵۶	.....	۲۶
۵۷	.....	۲۶
۵۸	.....	۲۶
۵۹	.....	۲۶
۶۰	.....	۲۶

دبیاچه

۲۵.....

۲۶.....

۲۷.....

۳۱.....

۳۲.....

۳۷.....

۴۵.....

۴۷.....

۴۸.....

۴۸.....

۴۸.....

۴۸.....

۴۸.....

۴۸.....

۴۸.....

۴۸.....

۴۸.....

۴۸.....

۴۸.....

۴۸.....

۴۸.....

۴۸.....

۴۸.....

- قرارداد با خان‌های بختیاری ۶۱
 مشروطه و قرارداد تقسیم ایران ۶۲
 یک دههٔ پرحوادث ۶۳
 نامهٔ طباطبائی به مظفردالدین شاه ۶۴
 نامهٔ ناصرالملک به طباطبائی ۶۵

فصل دوم : نخستین میدان نفتی خاورمیانه

- فوران نفت ۶۹
 شرکت نفت ایران و انگلیس ۷۰
 نقشهٔ ایجاد پالایشگاه ۷۱
 قول و قرار با خزعل ۷۱
 چرچیل و دریاداری انگلیس ۷۲
 کمپانی و کنترل دولت انگلیس ۷۳
 نفت ایران و جنگ جهانی اول ۷۴
 اعتراض یک روحانی مبارز ۷۵
 اعتراض روسیه ۷۶
 مباحثه در مجلس عوام بریتانیا ۷۶

فصل سوم : اختلاف‌های اولیه و زمزمهٔ تغییر قرارداد داری

- نخستین اختلاف ۷۹
 دومین اختلاف ۸۰
 بهانه‌جویی برای تغییر قرارداد ۸۱
 یک پیشنهاد ظاهر فریب ۸۲
 چگونه نقشهٔ کمپانی ناکام ماند ۸۳
 کل درآمد نفت تا ۱۹۳۱ ..... ۸۴
 ارقامی برای سنجش ۸۵

فصل چهارم : قرارداد ۱۹۱۹ و ارتباط آن با نفت

- زمینهٔ تاریخی قرارداد ۸۷
 اندیشهٔ تقسیم ایران ۸۹
 قرارداد تقسیم ۹۰
 تجدید نظر در قرارداد ۹۲
 انقلاب در روسیه ۹۳

- الغای قرارداد از سوی سران انقلاب شوروی ۹۴
 کمیتهٔ ایران ۹۵
 کِرزَن و سفر او به خلیج فارس ۹۶
 ایران در اشغال نظامی ۹۸
 طراحان قرارداد ۱۹۱۹ ..... ۹۹
 رشوه به شاه و وزرا ۱۰۰
 رونمایی قرارداد ۱۰۲
 تقلا برای توجیه قرارداد ۱۰۳
 قرارداد و کنفرانس صلح پاریس ۱۰۵
 خواسته‌های ایران از کنفرانس صلح ۱۰۸
 تجدید نظر در مواضع ایران ۱۱۰
 مخالفان خارجی قرارداد ۱۱۲
 روزنامهٔ رعد در معارضه با امریکا ۱۱۳
 موضع‌گیری‌های صریح امریکا ۱۱۴
 نفت، انگیزهٔ اصلی مخالفت‌های امریکا ۱۱۶
 نامهٔ کاکس ۱۱۸
 سخنرانی کِرزَن ۱۱۹
 سرگردانی فیروز ۱۲۰
 کوشش برای راضی کردن امریکا ۱۲۱
 تفسیر قرارداد ۱۲۲
 احمدشاه و قرارداد ۱۲۴
 وعده‌های سرخرمن ۱۲۵
 سراب فریب ۱۲۷
 حجت‌تراشی‌های وثوق‌الدوله ۱۲۸
 استقبال از احمدشاه ۱۳۱
 استعفای وثوق‌الدوله را قبول فرمودیم ۱۳۲
 فصل پنجم : آرمیتاژ اسمیت و توافق‌های او ۱۳۵
 استخدام مستشار ۱۳۵
 حساب‌سازی‌های کمپانی ۱۳۷
 تفاهم ناکام کمپانی با فیروز ۱۴۰
 اختیارنامهٔ آرمیتاژ اسمیت ۱۴۱
 موافقت‌نامهٔ آرمیتاژ اسمیت ۱۴۲
 مشکل موافقت‌نامه ۱۴۳
 اشکالات اختیارنامهٔ آرمیتاژ اسمیت ۱۴۳

۳۴۵	نقابی برای تجدید نظر در قرارداد
۳۴۶	نامه تیمورتاش به فیض
۳۴۸	دو نامه از کدمن به تیمورتاش
۳۵۱	تأملی در مضمون نامه‌ها
۳۵۲	پاسخ تیمورتاش به کدمن
۳۵۵	تمدید مدت امتیاز
۳۵۶	پی‌ریزی کارتل بین‌المللی نفت
۳۵۶	قرارداد آگناکاری
۳۵۷	قرارداد خط قرمز
۳۵۸	مشورت‌ها در جانب ایران
۳۶۰	هشدارها و بیدارباش‌ها
۳۶۱	اعتصاب در آبادان
۳۶۳	در دسرهای دیگر
۳۶۵	مذاکرات در تهران
۳۶۶	خواست‌های ایران
۳۶۷	شرایط نهایی تیمورتاش
۳۶۸	روایت فری‌یر
۳۶۹	تحریکات و واکنش‌ها

فصل پانزدهم : دنباله ماجرا تا الغای قرارداد داری ... ۳۷۳

۳۷۳	ترمیم و تقویت کابینه
۳۷۴	بازداشت نصرت‌الدوله
۳۷۴	روبه‌بازی وزیرمختار
۳۷۷	اصل داستان چه بود؟
۳۷۹	تمرکز بر مذاکرات نفت
۳۸۰	تابستان ۱۳۱۰
۳۸۱	عقب‌گرد بزرگ
۳۸۳	وضع نامناسب بازار
۳۸۵	مذاکرات لوزان ۱۳۱۰
۳۸۶	روزاز نو، روزی از نو
۳۸۶	مذاکرات در لندن و پاریس
۳۸۷	خلاصه پیش‌نویس پاریس
۳۸۸	در سراسیمه سقوط
۳۸۹	تیمورتاش در تهران
۳۹۲	طفره از مذاکره در تهران

۳۹۳	تیمورتاش در بندر چمخاله
۳۹۴	چون بد آید هرچه آید بد شود
۳۹۶	بازارگرم شعارها

فصل شانزدهم : کشانیده شدن اختلاف به جامعه ملل ۳۹۹

۳۹۹	بازگشت به مرداد ۱۳۱۰
۴۰۰	تیمورتاش در تهران
۴۰۲	بیماری تیمورتاش
۴۰۳	تابستان پرماجرا
۴۰۵	روایت هدایت از فسخ قرارداد
۴۰۶	تفاوت‌های روایت هدایت با روایت بی‌بی
۴۰۷	روایت تقی‌زاده در مجلس
۴۰۸	روایت تقی‌زاده در خاطرات او
۴۰۹	اعلامیه الغای امتیازنامه
۴۱۰	مخالفت کمیسر نفت با الغای امتیاز
۴۱۱	ربودن اسلحه از دست حریف

فصل هفدهم : تأملی دیگر در پیامدهای الغای قرارداد ۴۱۳

۴۱۳	پس زلزله‌ها
۴۱۵	اختلاف نظر کمپانی و دولت بریتانیا
۴۱۷	منازعه میان دو دولت
۴۱۹	مصاحبه کتبی فروغی
۴۲۱	ابهام در موضع حقوقی ایران
۴۲۲	مشورت‌های داور در پاریس و ژنو
۴۲۶	وحشت رضاشاه
۴۲۷	آتش در دامن تیمورتاش
۴۲۸	تیمورتاش و روابط او با بریتانیا
۴۳۰	نگرانی بریتانیا از عزل تیمورتاش
۴۳۱	تکلیف توافق‌های تیمورتاش
۴۳۳	ایران خود را ملزم نمی‌داند
۴۳۵	مسئله تمدید مدت امتیاز
۴۳۸	سابقه مذاکرات تمدید
۴۳۹	تیمورتاش و تقاضای خصوصی او
۴۴۲	سرنوشت غم‌انگیز تیمورتاش

۴۴۳	سورخ کابینه	۲۶۶
۴۴۵	مقررات عمده قرارداد	۲۶۶
۴۴۵	محدودیت‌های حقوقی	۲۶۶
فصل هجدهم : و شد آنچه شد		
۴۴۹	در راه ژنو	۲۶۶
۴۴۹	روایت انتظام	۲۶۶
۴۵۱	توصیه شورا برای مذاکره	۲۶۶
۴۵۱	مذاکرات تهران	۲۶۶
۴۵۲	تزلزل روحیه رضاشاه	۲۶۶
۴۵۴	مجلس نهم ولایحه بودجه	۲۶۶
۴۵۵	شگرد ستیزه‌جویانه کمپانی	۲۶۶
۴۵۶	ملاحظات آشتی‌جویانه شاه	۲۶۶
۴۵۷	شکست یا پیروزی؟	۲۶۶
۴۵۸	گزارش وزیرمختار بریتانیا	۲۶۶
۴۵۹	تقی‌زاده و آخرین روایت او	۲۶۶
۴۶۴	وروایتی از فاتح	۲۶۶
۴۶۶		۲۶۶
فصل نوزدهم : چراغ آخر		
۴۶۹	توسعه عملیات	۲۶۶
۴۶۹	مدرسه فنی آبادان	۲۶۶
۴۷۰	توجه مجدد به نفت شمال	۲۶۶
۴۷۰	جنگ جهانی دوم	۲۶۶
۴۷۱	تضمین حداقل درآمد دولت	۲۶۶
۴۷۳	کابینه متین‌دفتری	۲۶۶
۴۷۵	پروازهای شناسایی بر فراز مناطق نفتی باکو	۲۶۶
۴۷۶	بازداشت نخست‌وزیر و تبعید دکتر مصدق	۲۶۶
۴۷۷	خاطر مبارک آسوده باشد!	۲۶۶
۴۷۷	روایت متین‌دفتری	۲۶۶
۴۷۹	آیا طرح کودتایی در میان بود؟	۲۶۶
۴۸۰	اشغال ایران	۲۶۶
۴۸۲	استعفا و تبعید رضاشاه	۲۶۶
۴۸۳	در گرماگرم جنگ	۲۶۶
۴۸۴	یک مقایسه و بس	۲۶۶

۴۸۵	دیکتاتورهای نفتی	
۴۸۶	شرایط زندگی کارکنان نفت	
فصل بیستم : دریغ از راه دور و رنج بسیار		
۴۸۹	جمع‌بندی و حاصل ماجرا	
۴۸۹	قرارداد تازه	
۵۰۰	حکایت ماجرا از زبان جکس	
۵۰۳	گزارش کارشناسی بانک جهانی	
۵۰۶		
پیوست‌های سه‌گانه کتاب		
۵۱۳	پیوست یکم : نطق تقی‌زاده در جلسه هفتم بهمن ۱۳۲۷ مجلس شورای ملی	
۵۱۵	پیوست دوم : روایت سرجان کدمن از مذاکره با رضاشاه	
۵۲۵	پیوست سوم : گزارش مفصل وزیرمختار بریتانیا	
۵۳۳		
یادداشت‌ها		
۵۴۱		
شناسنامه رجال		
۵۹۱		
روزشمار رویدادهای مهم		
۶۰۵		
فهرست نام‌ها		
۶۱۹		
نمایه		
۶۲۵		

الْتَفُّطُ إِمْرَأَةٌ زَانِيَةٌ لَا خَيْرَ فِيهَا، أَوْ مَالٌ حَرَامٌ
 ... وَمَنْ رَأَى أَنَّهُ صَبَّ عَلَيْهِ قَائِمَةٌ
 يُصِيبُهُ نَائِبَةٌ مِنَ السُّلْطَانِ، وَالْتَفُّطُ
 سُورُورٌ وَأَنْكَادٌ وَخُرُوبٌ.^(۱)

قرن بیستم برای ما با امتیازنامه داری (سال ۱۹۰۱) آغاز شد و حوادث و ماجراهای بعدی، خواه و ناخواه، مستقیم و یا غیر مستقیم، در دود و تف نفت، و گاهی در آتش آن فروپیچید... سرنوشت ما هنوز سخت با نفت گره خورده است.

— خواب آشفته نفت، دکتر مصدق و نهضت ملی ایران، ص ۵۱

صحنه نفت از یک منظر کلی

۱ آن روز که مظفرالدین شاه امضای خود را پای قرارنامه ای نهاد که امتیاز بهره برداری از نفت سرتاسر ایران را — به استثنای پنج ایالت شمالی هم مرز با روسیه — به آن استرالیایی انگلیسی تبار، ویلیام ناکس داری، اعطا می کرد، نه او می دانست چه می کند و نه آن ماجراجوی گمنام می دانست که کلید چه گنج روانی را به دست آورده است. آری نفت و قیر از روزگاران قدیم در ایران — و در مناطق همجوار آن — شناخته بود و بهره برداری از آن نیز در حد بهره برداری از معادن سطح الارضی دیگر، از قبیل سنگ و شن و گچ و آهک، سابقه داشت و حکومت از کسانی که می خواستند از آن معادن استفاده کنند عوارضی دریافت می کرد. در برخی از دوره ها در جزو صاحب منصبان حکومتی کسی را نیز با عنوان «والی النفط» می یابیم که وظیفه نظارت بر چشمه های نفت و وصول عوارض آن را برعهده داشت و جزو مأمورین دود پایه و بی اهمیت دولت به شمار می آمد.

شاعری در حق یکی از این والیان نفت که مردی پرباد و بروت بوده است می گوید:

لِحِفْظِ عُيُونِ التَّفْطِ أَحَدْتُ نَخْوَةً فَكَيْفَ بِهِ لَوْ كَانَ مِسْكَاً وَعَنْبِراً

تو که با تصدی چشمه های نفت این همه فیس و افاده پیدا کردی، اگر آن چشمه ها از مشک و عنبر بود چه می کردی؟